

VLOGA OSNOVNE ŠOLE PRI SOOČANJU UČENCEV S SMRTJO BLIŽNJE OSEBE IN NJIHOVI NAČINI ŽALOVANJA

1

THE ROLE OF THE PRIMARY SCHOOL IN SUPPORTING
A STUDENT COPING WITH THE DEATH OF A
LOVED ONE AND THEIR WAYS OF GRIEF

Marija Šlutej, mag. soc. ped.

Center za vzgojo, izobraževanje in usposabljanje Velenje, Kidričeva cesta 19, 3320 Velenje

marija.slutej@cviu-velenje.si

POVZETEK

Šola kot sistem in strokovni delavci v osnovni šoli imamo pomembno vlogo pri podpori otrokom in mladostnikom po smrti bližnje osebe. V pričujoči raziskavi sem raziskovala, na kakšne načine za bližnjimi osebami žalujejo otroci in mladostniki v osnovni šoli, kakšno pomoč potrebujejo in kako se z njimi pogovarjati. Zanimalo me je, kaj potrebujejo strokovni delavci, da bi lažje delali z žalujočimi v osnovnih šolah, in kakšna je njihova vloga pri soočanju učencev s smrtjo bližnje osebe. V intervjujih sem se pogovarjala z desetimi osebami (otroka, mladostnica, strokovne delavke, starši). Ugotovitve potrjujejo razvojno pogojenost dožemanja smrti ter kažejo

nekatero spremembo pri žalujočih učencih in pomen odnosa med žalujočim ter osebo, ki mu želi pomagati. Strokovni delavci si želijo več izobraževanj na temo smrti in žalovanja, preko katerih bi dobili informacije o načinih pomoči učencem, ki žalujejo, hkrati pa tudi znanje o skrbi zase, ko se pri delu soočajo s smrtjo.

KLJUČNE BESEDE: *žalovanje, smrt, otroci, mladostniki, osnovna šola, strokovni delavci, starši.*

ABSTRACT

School as a system and professionals working in primary schools play an important role in supporting children and adolescents after the death of a loved one. The empirical research drew on the ways in which children and adolescents at primary school mourn their loved ones, what kind of help they need and how to talk to them. An additional topic of research was the role of professionals in primary schools itself when children and adolescents are dealing with death, and what professionals need in order to work more effectively with grieving students. In the interviews, I spoke with ten people (children, a woman adolescent, professional workers, parents). The findings confirm the developmental conditioning of the perception of death and show some changes in grieving children and adolescents, as well as the importance of the relationship between the bereaved and the person who wants to help them. Professionals expressed a wish for more education on the topic of death and grief through which they could gain further information how to help students who are facing the death of a loved one.

KEY WORDS: *grieving, death, children, adolescents, primary school, professionals, parents.*

UVOD

Otroci lahko smrt bližnje osebe doživijo kot travmatski dogodek, zato ima prva pomoč otroku ob smrti bližnje osebe značaj krizne intervencije. Kako bo otrok sprejemal in se spoprijemal s smrtjo bližnje osebe, je v veliki meri odvisno od pomembnih oseb v njegovem okolju. Otroci lahko zaradi smrti bližnjega izgubijo občutek stalnosti, varnosti in otroške nedolžnosti. Pričnejo se zavedati lastne ranljivosti (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000).

Sodelovanje otrok, staršev in šole lahko prepreči težave otroka, ki so posledica stisk in prizadetosti ob izgubi bližnje osebe. Ustvariti je potrebno prostor za žalovanje in žalujočega podpreti (Currer, 2001). Mikuš Kos in Slodnjak (2000) menita, da se tem v povezavi s smrtjo in žalovanjem ne smemo izogibati. Pomembno je, da v času otrokovega žalovanja vzdržujemo stabilnost in ne vnašamo nepotrebnih sprememb v njegovo življenje. Otroku namenimo dovolj pozornosti, mu dovolimo in ga spodbujamo k izražanju čustev ter odgovarjamo na njegova vprašanja na temo smrti (Borucký idr., 2004).

SMRT IN ŽALOVANJE V DRUŽBI

Sprejemanje smrti je družbeno pogojeno in za zahodno družbo lahko rečemo, da je njen odnos do smrti poln strahu in predsodkov. Smrt namreč tabuira in odklanja, kar prinaša veliko negativnih posledic. Na drugi strani pa za države vzhodnih kultur velja, da imajo manjši strah pred smrtjo (Gire, 2014). Rezultat izogibanja tem o smrti je nepripravljenost na smrt, čeprav vsi vemo, da bomo enkrat umrli (Murphy, 1997).

V življenju se srečujemo z različnimi izgubami, ki so lahko nenadne ali predvidljive, se jih zavedamo ali ne, nas bolj ali manj prizadenejo. Med izgube, ob katerih žalujemo, lahko štejemo npr. smrt hišnega ljubljence, izgubo dela telesa, ločitev, selitev, bolezen, izgubo službe, staranje, izgubo predmeta, zaupanja, nedosežen cilj v življenju in smrt bližnje osebe (Korošec, 2007). Najpogostejša izguba, ki povzroči žalovanje, je smrt bližnje osebe (Tekavčič-Grad,

1994). Veliko ljudi se ob srečanju z izgubo znajde v stiski, saj o žalovanju ne vedo veliko. Zaradi tega se jim lahko zdi, da ne znajo ustrezno pomagati žalujočim, in verjetno je, da bodo tudi sami žalovali nepripravljeni (Korošec, 2007). Ko nekdo umre, se pojavijo različne reakcije, ki so individualizirane, torej odvisne od značilnosti in okoliščin posamezne osebe. Izgubi sledi žalovanje, ki je zdravo in naravno ter zelo pomembno. Tako kot za odraslega je tudi za otroka žalovanje edinstveno. Nihče ne more predvideti, kako bo oseba žalovala (Babič, 2013).

Žalovanje je zdravilen proces, ki vzdržuje spomin na umrlega in povezanost z njim. Pomaga pri prilagajanju na novo življenje brez osebe, ki je umrla (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000). Schuler idr. (2012) opisujejo žalovanje kot univerzalno izkušnjo, ki se individualno razlikuje v procesih razreševanja čustvene stiske. Ne glede na potek žalovanja pa se lahko pri žalujočih pojavijo čustva žalosti, jeze, krivde, anksioznosti in obupa. Žalovanje je proces, v katerem žalujoči predeluje izgubo in se nanjo prilagaja. Je nujno in poteka v več stopnjah (Tekavčič-Grad, 1994).

ŽALOVANJE OTROK IN MLADOSTNIKOV

Starši se premalo zavedajo, da se otroci pogosto že zgodaj ukvarjajo s tem pojmom in o njem gradijo svoje predstave. Predstava o smrti pri otroku se razlikuje od predstave pri odraslih (Hofer, 2004). Mikuš Kos in Slodnjak (2000) navedeta raziskavo iz Anglije in Welsa, kjer so ugotovili, da je 3,3 % otrok in mladostnikov, mlajših od 16 let, že doživelo smrt bližnje osebe. Žalovanje v otroštvu lahko pomembno vpliva na razvoj otroka in predstavlja dejavnik tveganja v njegovem duševnem razvoju. Kljub velikemu številu raziskav na področju žalovanja jih primanjkuje na področju žalovanja otrok in mladostnikov (Raphael in Dobson, 2000). McCarthy in Jessop (2005, v Holland, 2008) sta ocenila, da med 4 in 7 % otrok in mladostnikov, ki prihajajo iz socialno ogroženih ali ranljivih družin, pred 16. letom doživi smrt staršev in se tako sooči z negativnimi posledicami smrti.

Na proces žalovanja vplivajo številni dejavniki. Na otrokove reakcije ob izgubi bližnje osebe vpliva socialni sistem podpore, na primer družina, šola, soseska, prijatelji. Reakcija otroka ob izgubi je odvisna tudi od narave smrti. Pomembni so značilnosti odnosa med umrlo osebo in otrokom, starost otroka in z njo povezane razvojne značilnosti ter kulturni pogledi na smrt. Žalovanje je dolgotrajen proces, ki ga ne smemo odložiti. Otroci žalujejo znova in znova: z vsako razvojno stopnjo doživljajo isto izgubo drugače (Babič, 2013).

Običajne reakcije žalujočih otrok in mladostnikov so lahko vedenjske (agresivno vedenje, prepiri, izolacija, potreba po pozornosti), čustvene (negotovost, jeza, bes, apatičnost), socialne (umik, zloraba substanc, sprememba družinskih vlog), telesne (bolečine, poškodbe, nočne more, pomanjkanje energije), duhovne (jeza na boga, vprašanja o smislu življenja). Pojavijo pa se lahko tudi težave v šoli, na primer nezmožnost koncentracije, poslabšanje uspeha, izostajanje, pozabljivost, težnja k popolnosti. Vrstniki se velikokrat težko vživijo v čustva žalujočega, zaradi česar se lahko žalujoči počutijo osamljene ali postanejo tarče posmeha, kar lahko še dodatno podkrepi prej naštete reakcije žalujočega. Katere oblike vedenja se bodo pojavile, ni mogoče predvideti. Mogoče je, da se zunanji znaki žalovanja sploh ne bodo pojavili. Individualne razlike so lahko velike (Babič, 2013). Večina žalujočih otrok bo ob ustrezni podpori okrevala (Dyregrov idr., 2020).

VLOGA ŠOLE KOT SISTEMA PRI ŽALOVANJU OTROK IN MLADOSTNIKOV

Poleg družine je šola najpomembnejši dejavnik, ki vpliva na otrokovo doživljanje življenja in na njegov razvoj (Marjanovič Umek in Zupančič, 2004). Dyregrov in Dyregrov (2008) med najpomembnejšimi dejavniki žalovanja umeščata šolo, saj lahko predstavlja velik socialni sistem podpore. Na začetku žalovanja otrok in mladostnikov ob smrti bližnje osebe so starši velikokrat preobremenjeni z lastno bolečino in obveznostmi. Tukaj lahko druge osebe (sorodniki, učitelji idr.) pomembno pomagajo pri začasnem prevzemanju nalog komuniciranja z otrokom; še posebej takrat, ko otrok s starši noče

govoriti o svojih občutkih. Razlog je velikokrat ta, da otrok staršev ne želi dodatno obremenjevati in jih želi zaščititi (Babič, 2013).

Če je bila pokojna oseba tista, ki je otroka prej motivirala za šolsko delo, potem podpora nenadoma izgine. Zaradi tega se lahko pojavi tudi zmanjšana motivacija, ki lahko kot posledica žalovanja vpliva na uspešnost v šoli (Dyregrov idr., 2020). Predvsem šolski uspeh je tisti, ki vpliva na pozitivno samopodobo otroka, saj mu pokaže, da zmore obvladovati stresne življenjske naloge (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000). Družinski člani se verjetno spoprijemajo z lastnimi občutki žalosti, morda nimajo veščin in moči, da bi ponudili podporo v zvezi s šolskim delom in splošnejšo oskrbo, kar lahko prav tako vpliva na šolsko uspešnost. Veliko izzivov je mogoče ublažiti z dobro podporo odraslih (Dyregrov idr., 2020). Da bi lahko odrasli dobro pomagali žalujočemu otroku, se morajo najprej soočiti z lastnimi zavorami, strahovi in bolečino, ki jih v njih vzbujata smrt in izguba. Otrok potrebuje občutke varnosti in sprejetosti (Babič, 2013).

Žalujočim otrokom in strokovnim delavcem v šoli je mnogo lažje, če so že pred srečanjem s smrtjo o njej govorili, saj so že usvojili osnovne pojme in besedne izraze, zaradi česar lahko veliko lažje predelajo dogodke (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000). Šola je lahko varovalni dejavnik in prostor za pomoč otrokom. Pomembni so psihosocialni procesi v šoli in njene lastnosti – empatičen odnos do otrok, integracija, aktiviranje varovalnih dejavnikov. To lahko pripomore k psihični odpornosti za obvladovanje izgub, doživetih travm, naporov in drugih izzivov, s katerimi se lahko soočajo otroci in mladostniki. Med varovalnimi dejavniki v šoli so predvsem šolski uspeh, dobri odnosi, pozitivna klima v razredu, vključenost v interesne dejavnosti (Mikuš Kos, 2017). Med preventivne dejavnosti, ki lahko olajšajo žalovanje, spadajo tudi izobraževalni programi, ki strokovne delavce informirajo o procesih žalovanja, smrti, nujenju pomoči žalujočim in možni strokovni pomoči (Raphael in Dobson, 2000).

V prvi vrsti je pomembno, da strokovni delavci, zaposleni v osnovni šoli, sploh prepoznajo, da otrok žaluje, in se zavedajo pomembnosti žalovanja. Otroka morajo spremljati, ga poslušati in mu pomagati (Currer, 2001). Zavedati se morajo, da smrt vpliva na

različna področja otrokovega življenja – telesno, duševno, družbeno, duhovno in versko. Na telesni ravni začuti otrok odsotnost pokojnega, saj ga ne sliši, vidi, se ga ne more dotakniti. Na duševni ravni ga lahko preplavijo močna čustva, zastavlja si vprašanja o smrti. Na družbeni ravni se izguba lahko kaže preko občutka zapuščenosti. Sooča se z verskimi prepričanji, na katere vpliva tudi okolica. Pomembno je, da damo otroku občutek razumevanja, se mu približamo in prepoznamo njegove potrebe (Hofer, 2004).

Ena od pomembnih posledic, ki lahko pri otroku nastanejo zaradi smrti bližnje osebe, je slabša šolska uspešnost. Številni učitelji so poročali, da se lahko akademski uspeh otroka poslabša po izgubi družinskega člana. Ta opažanja so bila podprta v obsežni danski študiji, ki je odkrila, da imajo otroci, ki v otroštvu izgubijo enega od staršev, do 26 % manj možnosti za pridobitev univerzitetne diplome (Dyregrov idr., 2020). Podjed (2017) je v svojem magistrskem delu z naslovom »Potrebe žalujočih otrok v osnovni šoli« ugotovila, da potrebujejo žalujoči otroci in mladostniki v šolskem okolju predvsem razumevanje, sočutje, enako obravnavo, pomoč in podporo. Povedali so, da si pri pouku želijo, da bi bili njihovi učitelji sočutnejši in razumevajoči. Otroci, ki so izgubili bližnjo osebo, so povedali, da bi med poukom potrebovali več odmorov, možnost umika in enakovredno obravnavo – brez razlik ne glede na to, da se soočajo s smrtjo bližnje osebe. Potrebovali bi dodatno pomoč in podporo pri soočanju z ovirami, ki se navezujejo na delo za šolo (učenje, domače naloge) in na področje žalovanja (pogovor).

NAČINI POMOČI OTROKOM IN MLADOSTNIKOM, KI ŽALUJEJO

Žalujočim lahko pomagamo na različne načine. Pomembno je, da jim pokažemo prijateljsko podporno držo, jih aktivno poslušamo, si vzamemo čas, pomagamo pri sprejemanju izgube, omogočamo izražanje bolečine in žalosti, uporabimo različne priložnosti za razgovor o umrli osebi, ozaveščamo žalujoče in širše okolje o procesu žalovanja, se pogovarjamo o prihodnosti, praktično usmerjamo k nadaljevanju življenja, smo potrpežljivi (Mikuš Kos in Slodnjak,

2000). Klevišar (2002) in avtorji na spletni strani Hospica (Slovensko društvo Hospic, b. d.) pišejo o načinih pomoči otroku in mladostniku, ki žaluje. Pomembno je, da vsakdanje aktivnosti in rutino čimprej nadaljujemo in jo čim manj spreminjamo. Otroke je dobro vključevati v načrtovanje dneva in jim tako pomagati obdržati občutek nadzora ter predvidljivosti, ki so ga ob soočenju s smrtjo morda izgubili. Z otroki in mladostniki moramo pri pogovorih o smrti in žalovanju komunicirati primerno glede na njihovo starost. Poskrbimo, da imajo predmete, ki so jim v uteho. Pogosto jim povemo, da so varni in ljubljani, da se lahko obrnejo na nas, kadarkoli potrebujejo pogovor ali tolažbo. Pomembno je, da vedo, da lahko vprašajo karkoli, in da lahko o umrli osebi govorijo in se je spominjajo. Opisujemo tudi svoja čustva in otroke spodbujamo, da tudi svoja izražajo skozi pogovor, risbo, zgodbo, pesem.

Zaposleni na šoli lahko pomagajo na različne načine (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000). Lahko usmerijo v iskanje strokovne pomoči, se seznanijo z otroškimi knjigami na temo smrti, vključujejo temo smrti v učne vsebine, izvedejo srečanja s svetovalnim delavcem idr. Najpomembneje je, da otroku ali mladostniku pomagamo zagotoviti občutek varnosti. Spomniti ga moramo, da je ljubljen, da bo zanj poskrbljeno. Zaradi sprememb v življenju otrokom in mladostnikom velikokrat manjka stabilnost, zato je pomembno, da poskusimo ostale dejavnike ohraniti stabilne, kar da občutek varnosti in gotovosti. Žalujočemu je dobro nameniti dodatno pozornost. Z njim lahko preživimo več časa, odgovarjamo na vprašanja, mu damo posebno zadolžitev ali ga povabimo, da nas spremlja na kakšnem opravku v šoli. Dovoliti mu moramo izraziti svoja čustva (Miller, 2000).

Če je mogoče, je najbolje pomagati celi družini in ne samo otroku. Družina je sistem, v katerem ima vsak član svojo vlogo, ki vzajemno vplivajo druga na drugo. Ko nastopi smrt, se v sistemu pojavi neravnovesje, ki pomembno vpliva na delovanje celotne družine (Weinstein, 2008). Čačinovič Vogrinčič (1996) opozarja na maksimalno aktiviranje moči družine. Družinski člani morajo biti tisti, ki definirajo problem, pričakovanja, ki jih imajo do šole in zaposlenih. Strokovni delavci na osnovni šoli morajo zagotoviti varen prostor, v katerem lahko vsak član družine spregovori in

odprto govori o smrti, deli svoje občutke in spomine, krepi se medsebojna podpora in člani začenjajo razumeti čustva drug drugega.

NAMEN DELA

Namen raziskave, ki je nastala v okviru magistrskega dela z naslovom »Vloga strokovnih delavcev v osnovni šoli pri soočanju osnovnošolskih otrok s smrtjo bližnje osebe« (avtorica tega prispevka), je bil dobiti vpogled v otrokovo/mladostnikovo soočanje s smrtjo bližnje osebe s perspektive otroka/mladostnika, njegovih skrbnikov ter strokovnih delavcev. Zanimala me je tudi vloga strokovnih delavcev, zaposlenih na osnovni šoli, v tem procesu in morebitne potrebe strokovnih delavcev, da bi se počutili kompetentnejše za delo z otroki in mladostniki, ki se soočajo s smrtjo bližnje osebe. Raziskati sem želela vlogo šole kot podpornega sistema otroka/mladostnika, ki se sooča s smrtjo bližnje osebe, ter na osnovi pridobljenih podatkov in iz njih izhajajočih ugotovitev pripraviti predloge za pogovor z žalujočim otrokom/mladostnikom. Smrt in žalovanje otrok in mladostnikov sta namreč temi, ki jima je namenjeno (pre) malo raziskovalne pozornosti, zaradi česar je raziskovanje na tem področju še posebej pomembno.

Raziskava je temeljila na naslednjih raziskovalnih vprašanjih:

1. Na kakšne načine za bližnjimi osebami žalujejo otroci in mladostniki v osnovni šoli?
2. Kakšno pomoč potrebujejo otroci in mladostniki, ki se soočajo s smrtjo bližnje osebe?
3. Kako se pogovarjati z žalujočimi otroki in mladostniki?
4. Kaj potrebujejo strokovni delavci, da bi lažje delali z žalujočimi otroki in mladostniki v osnovnih šolah?
5. Kakšna je vloga strokovnih delavcev v osnovni šoli pri soočanju otrok in mladostnikov s smrtjo bližnje osebe?

METODE

Uporabila sem kvalitativni raziskovalni pristop, pri katerem predstavljajo izhodišče raziskovanja stvarni problemi ljudi (Mesec, 1998). Z namenom, da bi pridobila različne perspektive glede raziskovalnega problema, sem uporabila metodo intervjuja ob triangulaciji virov podatkov (Vogrinc, 2008).

SODELUJOČI

Vzorec je namenski. Kljub skrbi, da morda povabljeni ne bodo pripravljeni za sodelovanje, se je pozitivno odzvalo vseh deset oseb. Z namenom triangulacije virov podatkov sem k sodelovanju povabila osebe z različnimi izkušnjami, različnih starosti in z različnimi zaposlitvami. Intervjuje sem opravila z dvema otrokoma in mladostnico, ki se soočajo s smrtjo bližnje osebe in glede na starost spadajo v srednje otroštvo, pozno otroštvo in mladostništvo. V raziskavi so sodelovale tudi štiri strokovne delavke, tri z različnih osnovnih šol (psihologinja, učiteljica razrednega pouka, socialna pedagoginja) in ena strokovna delavka, zaposlena na društvu Hospic. Slednja je bila povabljen v raziskavo zaradi bogatih izkušenj dela z žalujočimi otroki in mladostniki, saj pri svojem delu izvaja individualne pogovore z žalujočimi in delavnice z učenci v osnovnih šolah. Da bi dobila širok pogled v proces žalovanja otrok in mladostnikov ter vpogled v različna socialna okolja žalovanja, sem se pogovarjala tudi s starši oziroma skrbniki otrok in mladostnikov, ki so jim umrle bližnje osebe – z dvema materama in skrbnico. Podatki o intervjuvanih osebah so predstavljeni v **PREGLEDNICI 1**.

Ker so v raziskavi sodelovali tudi otroci in mladostniki in ker je raziskovalna tema zelo občutljiva, sem pri pripravi na intervjuje pregledala in sledila smernicam raziskovanja z otroki ter najprej izvedla intervjuje z odraslimi, saj sem tako pridobila njihov pogled o načinih pogovora z žalujočimi. Da bi bila izkušnja sodelovanja v raziskavi za sodelujoče osebe z izgubo čim bolj varna, a hkrati časovno ne preveč oddaljena, sem se držala kriterija, da je od doživetja smrti bližnje osebe preteklo vsaj eno leto in ne več kot pet let. Pri otrocih in mladostniki pa sem poleg tega kriterija upoštevala še načelo postopnosti, zato sem se z njimi srečala večkrat (z otrokoma štirikrat, z mladostnico dvakrat), saj sem želela najprej ustvariti varno ozračje za sodelovanje.

PREGLEDNICA 1*Podatki o intervjuvanih osebah*

intervjuvana oseba	izguba	dodaten opis
A: deklica v srednjem otroštvu	Smrt očeta pri starosti 8 let. Od smrti sta minili dve leti.	Deklica je bila v času intervjuja stara 10 let. Je sestra intervjuvanega dečka B. Zanju skrbi teta, s katero sem se pogovarjala v intervjuju D.
B: deček v poznem otroštvu	Smrt očeta pri starosti 10 let. Od smrti bližnje osebe sta minili dve leti.	Deček je bil v času intervjuja star 12 let. Je brat intervjuvane deklice A. Zanju skrbi teta, s katero sem se pogovarjala v intervjuju D.
C: mladostnica	Smrt babice in dedka pri 14 letih. Od smrti je minilo eno leto.	Mladostnica je bila v času intervjuja stara 15 let. Z njeno mamo sem se pogovarjala v intervjuju F.
D: skrbnica otrok v srednjem in poznem otroštvu	Umrli je njen brat, oče dveh otrok. Od smrti sta minili dve leti.	Je skrbnica otrok iz intervjujev A in B.
E: mama otrok v srednjem otroštvu	Umrli je njen mož, oče treh otrok. Od smrti je minilo eno leto.	Njeni otroci niso sodelovali v raziskavi.
F: mama mladostnice	Umrli sta njena mama in tast. Od izgube je minilo eno leto.	Je mama mladostnice iz intervjuja C.
G: učiteljica razrednega pouka		
H: socialna pedagoginja		
I: psihologinja		
J: strokovna delavka, zaposlena na Hospicu		

PRIPOMOČKI

Za potrebe raziskave sem oblikovala shemo polstrukturiranega intervjuja z vprašanji odprtega tipa, prilagojenimi za vsakega intervjuvanca (npr. starost, delovno mesto), ki so vključevala naslednje

tematske sklope: načini žalovanja, prejeta pomoč in podpora, potrebe strokovnih delavcev na osnovi šoli pri soočanju s temo smrti, vloga šole pri soočanju otrok in mladostnikov pri žalovanju. Intervjuji so potekali v živo na domu intervjuvancev in so v povprečju trajali 45 minut.

POSTOPEK

Intervjuvane sem kontaktirala preko elektronske pošte in socialnih omrežij. Kontakt z dvema otrokoma in skrbnico sem vzpostavila preko mobilne socialne pedagoginje, ostale pa na osnovi preteklih izkušenj dela z njimi ali poznanstev. Vsem povabljenim sem poslala prošnjo za sodelovanje in hkrati tudi soglasje za sodelovanje, v katerem so bili podrobno opisani načini zbiranja podatkov in nameni raziskave ter prostovoljnost sodelovanja in možnost izstopa iz raziskave v kateremkoli trenutku. Vsi so se pozitivno odzvali na vabilo. Z dovoljenjem intervjuvanih oseb sem pogovore snemala, dobesedne prepise pa uporabila za obdelavo podatkov, ki je potekala ročno. Vsebinska analiza je potekala s pomočjo induktivnega kodiranja. Glede na raziskovalna vprašanja sem smiselnim enotam besedila pripisala kode prvega reda in nato tem kode drugega reda. Ko sem vse intervjuje kodirala z drugim redom, sem vse kode drugega reda za vsak intervju izpisala in tako dobila seznam kod drugega reda, saj sem želela kode tretjega reda poenotiti med vsemi intervjuji. Tudi Mesec (1998) meni, da nam uporaba kod omogoči učinkovitejše združevanje pomensko sorodnih enot. S pomočjo poenotenja in združevanja sem ustvarila kode tretjega reda. Na koncu je sledilo odnosno kodiranje. Smiselno sem uredila seznam kod tretjega reda in določila glavne kategorije glede na raziskovalna vprašanja, kode tretjega reda pa sem uporabila kot podkategorije.

IZSLEDKI

V **PREGLEDNICI 2** predstavljam pridobljene kategorije in podkategorije, na katerih v nadaljevanju temeljijo predstavljeni izsledki s pripadajočimi izjavami, ki ilustrirajo posamezne ugotovitve.

PREGLEDNICA 2*Shema kategorij*

KATEGORIJA	PODKATEGORIJA
žalovanje otrok in mladostnikov	• odziv na smrt • družinsko okolje • ohranjanje spomina • spremembe pri otroku
pomoč žalujočim	• zunanji strokovnjak • metode in načini dela z žalujočimi učenci
pogovor z žalujočimi	• odnos med žalujočim in drugimi osebami • napake pri komunikaciji z žalujočimi
potrebe strokovnih delavcev	• izobraževanja • skrb zase
vloga strokovnih delavcev pri žalovanju otrok in mladostnikov	• preventiva • odziv šole na smrt učenčeve bližnje osebe

ŽALOVANJE OTROK IN MLADOSTNIKOV

Rezultati so potrdili razvojno pogojenost žalovanja, kar je v literaturi že znano. Otroci v srednjem otroštvu je ne razumejo dobro, a o njej lažje govorijo kot starejši in večinoma na novico o smrti reagirajo z jokom, žalostjo, potrebo po bližini in pogovoru, včasih z agresivnih vedenjem, potem pa se obnašajo, kot da se ni nič zgodilo. Mlajši kot so otroci, lažje in hitreje žalujejo. Psihologinja (intervjuvanka I) je pri otrocih v srednjem otroštvu opazila nerazumevanje smrti: *Kaj se vi jočete vsi? Sij stara mama pač bo šla v nebesa. Js jo že vidim tk na enem oblaku je, pa se z lego kockami igra. Mojimi.* Otroci v srednjem otroštvu tudi bolj izražajo svoje misli o smrti bližnje osebe (intervjuvanec B): *Men je ati umru.*

Otroci v poznem otroštvu smrt razumejo in potrebujejo veliko pogovora. Tudi mladostniki razumejo smrt, vendar se večinoma ne želijo pogovarjati o njej. V mladostništvu se najtežje soočajo s smrtjo, še posebej s smrtjo vrstnika. Socialna pedagoginja

(intervjuvanka H) je povedala: *Najtežje otroci sprejemajo smrt vrstnikov. Mladih ljudi, zaradi tega, ker jim to ni jasno. Še posebej težko je, če umre sošolec, ki stori samomor. Intervjuvanka H: Tist je pa nepredstavljivo. Tudi slaba vest pri otrocih, ki ga niso imeli pretirano radi. En razred je ponavljal in je pršu poznej. Zakaj niso bli bolj pozorni.*

Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) je povedala, da ima veliko žalujočih otrok in mladostnikov težave s poimenovanjem čustev, zato jim moramo ponuditi podporo pri njihovem prepoznavanju in poimenovanju. Njihovih čustev ne smemo zanikati, obsojati ali zatirati, ampak jih sprejeti, je povedala intervjuvana psihologinja (intervjuvanka I): *Tut če sm jezen, ni nič narobe z mano. Jezen na mamico, ker je umrla. To otrok čuti. Jezn na mamico, ker me je pustla. Pa je obljubla, da me ne bo pustla ane.*

Nekaj razlik v žalovanju so sogovorniki prepoznali glede na spol. Fantje so večinoma reagirali z jezo, agresivnim vedenjem, bili so nemirni. Deklice pa se večinoma zamotijo in hitreje najdejo drugo osebo, na katero se navežejo.

Predvsem pa so vsi sodelujoči intervjuvanci poudarjali, da je žalovanje individualno in da je potrebno pustiti žalovati, kar lahko traja tudi celo življenje. Mama dveh otrok v srednjem otroštvu (intervjuvanka E) je povedala, da so bili ob prejemu novice o moževi smrti vsi v velikem šoku: *Ljudje majo neko percepcijo pa neko idejo, kako naj bi vse to zgledal. Ampak ko se znajdeš v tej situaciji, pa reagiraš tko za enga mogoče mal čudn. Ampak se mi zdi, da ni recepta za to an. Ker si itak v takem šoku, da so te reakcije po mojem tko zelo nerealne.*

Velik vpliv na žalovanje ima tudi vzrok smrti. Intervjuvanka D je povedala, da žalujočim pomaga misel, da so umrli še vedno z njimi in jih čuvajo. Velik vpliv na sprejemanje smrti ima tudi način smrti bližnje osebe. Strokovna delavka, zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J), je večkrat poudarila, da si je potrebno vzeti čas, ponuditi podporo, prisluhniti in pokazati empatijo. Pomembno se ji zdi tudi šolsko okolje, v katerega se otroci in mladostniki vrnejo po smrti bližnje osebe. Okolje mora biti varno, da lahko izrazijo svoja čustva.

Žalujočim otrokom in mladostnikom, o katerih in s katerimi sem govorila v intervjujih, so pri soočanju s smrtjo pomagali predvsem družinski člani, sorodniki in prijatelji. Nekaterim so pomagala verska prepričanja in molitve. V nekaterih primerih so družine po

smrti enega izmed članov postale bolj povezane, nekatere pa so se dodatno oddaljile. Intervjuvanka D je povedala: *Še posebi A. je dost postal zaščitniški do Am. Da mata nek fíling, da sta sama in da morta onadva zdj bolj držat skupi.*

Vsi sodelujoči intervjuvanci se strinjajo, da imata odnos družinskih članov do smrti in komunikacija med njimi velik vpliv na žalovanje. Intervjuvane odrasle (intervjuvanke D, E, F, G, H, I, J) se strinjajo, da otroci in mladostniki lažje zaupajo čustva osebam izven družine. To je opazila tudi mama dveh otrok v srednjem otroštvu (intervjuvanka E): *... bol se odpirata, tko bol mojim prijatlom, prjatlcam, če je kdo okol. Takrat znata se ful odpret pa govort. Pr men pa se mi zdi, da mata še ful zavoro no. Tko da nočta, mislim mislita, da bom js žalostna, in jih to še dodatno prizadane in pol sta kr mal tko. Nista še tam no.*

Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) mi je povedala, da je ohranjanje spomina na umrlega zelo pomembno, še posebej za mlajše otroke; da jim bližnja oseba, ki je umrla, ostane v spominu. Vsi žalujoči sogovorniki (intervjuvanci A, B, C, D, E, F) so ohranjali spomin na preminulega na različne načine: organizacija dogodkov, pogovarjanje o osebnih lastnostih in skupnih dogodkih, s slikami, z osebnimi stvarmi umrlega, z obiskovanjem doma umrlega, s postavitvijo spominskega oltarja, preko humorja. Intervjuvanka D je povedala: *... to jopco sm js rekla babici boh nedaj, da jo opereš, ker ima vonj po njemu, in to bo ostalo. Tut če nevem kok prašna je, mora ostat uzuni. Sm rekla s krtačo pa pust, ne šlati, da ma vonj po njemu. Žalujočim intervjuvancem veliko pomeni tudi obiskovanje groba, na katerem se s preminulim pogovarjajo, povedo, kako ga imajo radi in kako ga pogrešajo.*

Vse intervjuvane osebe z izgubo bližnjega (otroci in odrasli) so povedale, da so pri sebi in ostalih, ki jim je umrla bližnja oseba, opazile pozitivne in negativne spremembe. Velik vpliv na to so pripisovale družini, hkrati pa tudi šolskemu okolju, za katerega menijo, da mora biti varno, da lahko otroci in mladostniki v njem žalujejo. Pri večini žalujočih so pozitivne in negativne spremembe prepletene, torej se pojavljajo hkrati in so individualno pogojene.

Med negativne spremembe so vsi sodelujoči intervjuvanci uvrstili izgubljanje očesnega stika, zbujanje ponoči, umik, iskanje

pozornosti, čustvene izbruhe, jok, težave z apetitom, čustveno otopenost, agresivno vedenje, miselno odsotnost, slabšo koncentracijo, nizko samopodobo in utrujenost. V šoli se lahko pojavi slabši učni uspeh ali celo šolske fobije. Večinoma se žalujočim poraja veliko vprašanj o smrti, umrljem, življenju in dogodke težko sprejemajo. Počutijo se lahko tudi krive in ranljivejše. Ob nerešenih žalovanjih se lahko pojavijo dolgoročne posledice, kot so različne motnje, odvisnosti, agresivno vedenje, nemir, regresija, samopoškodbe in samomorilne misli. Težave se lahko pojavijo tudi pri iskanju partnerja, ki ga težko obdržijo.

Otroci, ki se soočajo s smrtjo bližnje osebe, se večinoma hitro navežejo na drugo osebo, medtem ko imajo mladostniki s tem več težav. Mladostnica (intervjuvanka C) je povedala: *Bol sm začela verjet v ta pomen, kok je vredna družina pa kok je vredno, da maš starše, pa te fore. Ko verjamem, da eni umrejo, pol pa, a veš ... Da nam ni žau, da znamo cenit.* Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) je pri otrocih in mladostnikih, ki žalujejo, opazila zaščitništvo do živih oseb ter iskanje bližine preko objemov. Med pozitivne spremembe so vsi sodelujoči našli izboljšanje učnega uspeha in vedenja ter čustveno utrujenost.

POMOČ ŽALUJOČIM

Le intervjuvanka E je povedala, da je za svoja otroka poiskala dodatno strokovno pomoč: *Se mi zdi super. Js sm jima to razložila kot njun prostor, kjer mata res eno osebo, ko ji lahko povesta karkol in nima to nobene veze z mano, niti s kom drugim. Nek tak varen prostor.* Ostali niso iskali pomoči zunaj šole. Tudi strokovne delavke, zaposlene na osnovni šoli, niso iskale pomoči zunanjih strokovnjakov za delo z žalujočimi otroki in mladostniki.

Zaposlene na osnovni šoli (intervjuvanke G, H, I) si želijo, da bi na šolah predstavili Slovensko društvo Hospic. Intervjuvanka H je rekla: *Ker niti ne veš, da obstaja. Da bi vsaj učitli vedli.* Odrasle intervjuvanke so naštele nekaj zunanjih strokovnjakov, za katere so slišale, da se ukvarjajo s področjem smrti in žalovanja: Metka Klevišar, Manca Košir, Centri za duševno zdravje, Društvo za boj proti raku in Slovensko društvo Hospic. Iz tujine poznajo dobro

praksa s tega področja – hiše žalujočih v Angliji. Odrasle intervjuvanke so povedale, da je večina otrok in mladostnikov po smrti bližnje osebe nekaj časa izostala od pouka. Od sošolcev so prejeli različne načine podpore, na primer sožalnice in denar. V času, ko so bili žalujoči učenci odsotni, so strokovni delavci na šoli (intervjuvanke G, H, I) pripravili razredne ure na temo smrti, pri katerih so si pomagali tudi s filmi in knjigami. Pogovarjali so se o smrti, žalovanju, kako se pogovarjati z žalujočimi, kaj pričakovati.

Po vrnitvi v šolo so žalujoči potrebovali nekaj prilagoditev in strokovni delavci, zaposleni na šoli, so jim jih omogočili, na primer umik, pomoč pri učenju in domačih nalogah, napovedano ocenjevanje znanja. Potrebovali pa so tudi več objemov, pogovorov, psihološko pomoč, razumevanje, pomoč pri razumevanju dogodkov. Mladostnica (intervjuvanka C) si želi, da bi jo zaposleni na šoli v času žalovanja bolje razumeli.

Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) in psihologinja (intervjuvanka I) sta povedali, da lahko otrokom in mladostnikom, ki žalujejo, pomagamo na različne načine: risanje risbic, igranje z lutkami, sprostitvene vaje, družabne igre, igralna terapija, pisanje pesmi, izdelava škatle spomina, risanje na kamne, obisk groba. Skupaj z otrokom lahko strokovni delavec, zaposlen na šoli, naredi načrt pomoči. Pomembno pa je tudi delo s celotnim razredom. Večini žalujočih pomeni zelo veliko, če se kdo s šole udeleži pogreba njihove bližnje osebe.

Vsi intervjuvanci so povedali, da si želijo boljšo vključenost teme smrti v učne vsebine, predvsem pa poudarek na čustvih. To lahko storimo tudi s pomočjo filmov (npr. »Nekaj lepega je ostalo za njimi«) in knjig (npr. »Stara mama je odšla« in »Jaz vem: joj, kako boli«). Pomembno je tudi sodelovanje s starši.

POGOVOR Z ŽALUJOČIM

Vsi sodelujoči intervjuvanci so poudarjali pomen odnosa, v katerem bi morali biti sogovorniki žalujočih prijazni, empatični, pripravljeni pomagati, nuditi objem in bližino, nežnost. Zaposleni na Hospicu (intervjuvanka J) se zdi dobro, če lahko žalujoči s sogovornikom govorijo o smrti, hkrati pa je pomembno dovoliti tišino in pustiti

prostor: *Najprej dam prostor tišini, prostor čutenju, ker z blebetanjem, neki stavki, ki prihajajo iz uma, ranijo. In so vedno napačni. Če ne grejo skozi srce, sfiltrirano skozi sočutno.*

Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) je dodala, da se moramo zavedati, da je v redu, če ne poznamo odgovorov ali ne vemo, kaj reči. Sogovornik mora znati sprejemati čustva žalujočega, si vzeti čas in slišati, včasih odgovoriti na kakšno vprašanje. Velik vpliv ima sogovornikov lasten odnos do smrti: *Bolj ko razmišljaš o njej, bolj jo udomačuješ in sprejemaš kot nekaj, kar pride. Bo prišlo zagotovo.*

Vsi sodelujoči intervjuvanci so povedali, da lahko žalujoče prizadenejo napačne besede ali dejanja, še posebej, če nekdo pristopi brez sočutja ali se pretvarja, da se ni nič zgodilo. Napaka je tudi vsiljevanje čustev, misli in obnašanj. Vzeti si moramo dovolj časa za žalujoče. Zaposlene na osnovni šoli (intervjuvanke G, H, I) so opozorile, da moramo v šoli paziti tudi pri združevanju razredov, da ne damo več žalujočih v isti razred, saj jim tako lažje ponudimo individualno pomoč in podporo.

POTREBE STROKOVNIH DELAVCEV

Vse intervjuvane strokovne delavke na osnovni šoli (intervjuvanke G, H, I) si želijo več izobraževanj na temo smrti in žalovanja, preko katerih bi dobile konkretne nasvete strokovnjakov, kako ravnati, ko učencu umre bližnja oseba, ter kako se z njimi pogovarjati. Želijo si tudi več znanja o skrbi zase, ko se pri svojem delu soočajo s takšnimi temami. Slovensko društvo Hospic nudi podobna izobraževanja, za katera pa marsikdo ne ve. Preko izobraževanj predajajo teoretično in praktično znanje. Intervjuvanka J je povedala: *Kjer lahko res začutijo, kakšna dilema, kaj tam ko sedi otrok, ki je zgubu.*

Skrb zase je za strokovne delavce zelo pomembna. Tudi vse udeležene strokovne delavke (intervjuvanke G, H, I, J) so povedale, da je lahko soočanje s smrtjo zelo stresno in vodi do izgorelosti. Intervjuvanka G je povedala: *Tok me je psihično to podrl in tok sm tega domov nosla, da res ni blo u redu. Res ni blo uredi. Na to še posebej vplivajo lasten odnos do smrti in lastne izkušnje s smrtjo, ki lahko vodijo do izgorelosti in podoživljanja lastnih izkušenj. Js*

sm podoživljala ubistvu vse svoje stiske sm podoživljala, ko sem njega gledala (intervjuvanka G).

Prav tako vse udeležene strokovne delavke menijo, da je še posebej težko, če umre učenec. Pojavi se lahko tudi strah pred smrtjo lastnih otrok. Pomembno se jim zdi, da imajo strokovni delavci možnost intervizije ali supervizije, hkrati pa je potrebno skrbeti tudi za lastno psihično in fizično kondicijo. Velik vpliv imajo tudi odnosi v kolektivu, saj si lahko delijo delo in nudijo podporo.

VLOGA STROKOVNIH DELAVCEV PRI ŽALOVANJU OTROK IN MLADOSTNIKOV

Vsi sodelujoči v raziskavi se strinjajo, da se v šolah premalo pogovarjajo o smrti in jo prepoznavajo kot tabu temo. Želijo si, da bi se o njej več pogovarjali, jo vključevali v učne vsebine in razredne ure. Intervjuvanec B je povedal: *Da se mal zavedaš, ka je to, pa da nisi edini. Da še drugi majo to. Da se mal pripraviš.* Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) je povedala, da so se tisti, ki so se že prej pogovarjali o smrti, lažje soočali s smrtjo bližnje osebe. Poleg šole se ji zdi pomembno o smrti pogovarjati tudi doma. Dodala je, da vidi potrebo šol po konkretnem protokolu o tem, kako ravnati, ko učencu umre bližnja oseba, in po večjem številu izobraževanj za strokovne delavce, zaposlene na šoli.

Vsi sodelujoči v raziskavi se strinjajo, da ima šola velik vpliv na žalovanje otrok in mladostnikov, ki se soočajo s smrtjo bližnje osebe. Povedali so, da se je šola na smrt bližnje osebe pri učencih odzvala na različne načine: poslali so sožalnice, ponudili prilagoditve, šli na pogreb, obesili črno zastavo, pripravili spominsko uro, prižgali svečo, postavili spominski kotiček s sliko, pripravili žalno slovesnost. Intervjuvanka G si želi, da bi se svetovalna služba bolj vključila v pripravo razreda na vrnitev žalujočih učencev. Pomembno se ji zdi tudi to, da vzpostavimo komunikacijo med šolo in domom.

Zaposlena na Hospicu (intervjuvanka J) je predlagala, kako ravnati, ko otroku ali mladostniku umre bližnja oseba: vsem udeležencem je potrebno nuditi maksimalno podporo na vseh področjih in sklicati tim strokovnih delavcev, zaposlenih na šoli, ki se lahko povežejo tudi s Hospicom. Meni, da mora razredničarka obvestiti

sodelavce in starše sošolcev ter jih prositi, da se doma pogovorijo o smrti in o dogodkih, ki so se zgodili. Vzpostaviti mora stik z družino, izraziti sožalje in preveriti, kako lahko šola pomaga. Dobro je vprašati, če se strinjajo, da pridejo predstavniki šole na pogreb. V času, ko je žalujoči učenec odsoten, morajo strokovni delavci preverjati, kako je, in pripraviti razred na njegov prihod. Ko se vrne, je dobro, da gre najprej na pogovor k svetovalni delavki, s katero se pogovorita o potrebah, željah in počutju.

SKLEPI

V svoji raziskavi sem raziskovala vidike žalovanja, ki se mi zdijo za šolski prostor zelo pomembni in nam lahko pomagajo pri delu z otroki in mladostniki, ki žalujejo. Nekaj rezultatov raziskave je potrdilo teoretična izhodišča (Hofer, 2004; Babič, 2013; Holland, 2008), na primer to, da se odzivi otrok in mladostnikov na smrt bližnje osebe razlikujejo glede na razvojno obdobje, v katerem so. Prav tako je raziskava potrdila teoretična izhodišča (Mikuš Kos in Slodnjak, 2000; Marjanovič Umek in Zupančič, 2004; Jurišević, 1999) o pomembnosti družinskega okolja pri žalovanju otrok in mladostnikov. Vsi sodelujoči v raziskavi, še posebej odrasli, so povedali, da je družinsko okolje zelo pomembno pri žalovanju otrok in mladostnikov. V času soočanja otrok potrebuje občutek varnosti in sprejetosti, zato je najhuje, če otrok ostane sam, prezrt in pozabljen (Babič, 2013). Pogoji za zadostno podporo je dobra komunikacija med žalujočim otrokom ali mladostnikom ter osebo, ki mu želi pomagati (Dyregrov in Dyregrov, 2008; Worden, 1996). Ugotovitve pričujočega dela kažejo, da je odnos zelo pomemben, saj lahko v njem ustvarjamo prostor za to, da spoznamo potrebe in želje žalujoče osebe, tj. da imamo zanjo dovolj časa, ji ne vsiljujemo čustev, misli in obnašanja. Zavedati se moramo, da je normalno, če ne poznamo odgovorov ali ne vemo, kaj reči.

Rezultati raziskave in teorija se dopolnjujejo, ko govorimo o spremembah pri otrocih in mladostnikih, ki žalujejo. Akademski uspeh se zdi več avtorjem (Zins in Elias, 2006; Dyregrov idr., 2020) zelo pomemben za ohranjanje dobrega duševnega zdravja

učencev. Stropnik Naveršnik (2017) je v svojem magistrskem delu ugotovila, da žalovanje povzroči padec učnega uspeha, težave pri učenju, koncentraciji, telesne težave, zapiranje vase in izogibanje socialnim stikom. Med negativne spremembe so intervjuvanci uvrstili podobne težave: izgubljanje očesnega stika, zbujanje ponoči, umik, iskanje pozornosti, čustvene izbruhe, jok, težave z apetitom, čustveno otopelost, agresivno vedenje, miselno odsotnost, slabšo koncentracijo, nizko samopodobo in utrujenost. Žalujoči otroci in mladostniki so postali bolj zaščitniški do oseb, ki so žive. Potrebovali so več objemov in bližine. Med pozitivne spremembe so intervjuvanci našli: izboljšanje učnega uspeha in vedenja ter čustveno utrjenost.

Vse osebe, sodelujoče v raziskavi, si želijo boljše vključenost teme smrti v učne vsebine. Strokovne delavke v šoli omenjajo različne načine pomoči žalujočim otrokom: risanje risbic, igranje z lutkami, sprostitevne vaje, družabne igre, igralna terapija, pisanje pesmi, izdelava škatle spomina, risanje na kamne, obisk groba. Poleg individualnega dela pa se jim je zdelo pomembno tudi delo z razredom in sodelovanje s starši žalujočega učenca. To se sklada s teoretičnimi izhodišči, kjer so avtorji (Klevišar, 1999; Miller, 2000; Korošec, 2007) pisali o pomembnosti odkritega pogova, ki lahko deluje razbremenjajoče. Dodali so, da je pomembno žalujočemu nameniti dodatno pozornost, z njim preživeti več časa in odgovarjati na vprašanja. Med načine pomoči so našli poslušanje, podporo, razumevanje, sprejemanje, opogumljanje in kazanje zanimanja.

Ker je smrt za mnoge težka tema, sem raziskovala tudi učinek teme na strokovne delavce, zaposlene v osnovni šoli. Intervjuvanke, zaposlene v osnovni šoli, so povedale, da je lahko soočanje s smrtjo zelo stresno in vodi do izgorelosti. Več avtorjev (Lee in Miller, 2013; Krpič, 2013; Babič, 2013) opozarja na pomembnost možnosti intervizije ali supervizije, hkrati pa se jim zdi pomembna tudi skrb za lastno psihično in fizično kondicijo.

Intervjuvane strokovne delavke, zaposlene na šoli, si želijo več izobraževanj na temo smrti in žalovanja, preko katerih bi dobile konkretne nasvete strokovnjakov, kako ravnati, ko učencu umre bližnja oseba, ter kako se z njim pogovarjati. Mikuš Kos in Slodnjak (2000) menita, da mora svetovalni delavec pripraviti razred na

vrnitev učenca, ki žaluje. Krpič (2013) se strinja, da morajo imeti zaposleni v poklicih pomoči v službi strokovno podporo nekoga, na kogar se lahko zanesejo. Babič (2013) pravi, da se moramo najprej sami soočiti z lastnimi zavorami, strahovi in bolečino, ki jih v nas vzbuja smrt, šele potem lahko otroku, ki žaluje za bližnjo osebo, pomagamo na najboljši način. Tudi drugi (King-McKenzie, 2011; Dyregrov in Dyregrov, 2008; Žorga, 2002) dodajajo, da mora biti izobraževanje o smrti del izobraževanja vsakega učitelja, saj to znanje prispeva k dobremu nujenju pomoči (Dyregrov in Dyregrov, 2008; Žorga, 2002).

Različni avtorji (Dodič, 2016; Mikuš Kos in Slodnjak, 2000; Miller, 2000) pišejo o tem, kaj lahko storijo zaposleni na osnovni šoli, ko učencu umre bližnja oseba. Pomembno je, da izrazijo sožalje, se udeležijo pogreba, o dogodku obvestijo šolski kolektiv, izrazijo željo po pomoči otroku ali družini, žalujočemu namenijo dodatno pozornost, mu pomagajo govoriti o čustvih, vzdržujejo stabilnost v njegovem svetu, ponudijo pomoč pri učenju idr.

Zaposleni na šoli so se na smrt bližnje osebe pri učencih, vključenih v raziskavo, odzvali na različne načine: poslali so sožalnice, ponudili prilagoditve, šli na pogreb, obesili črno zastavo, pripravili spominsko uro, prižgali svečo, postavili spominski kotiček s sliko, pripravili žalno slovesnost. Strokovni delavci, zaposleni na šoli, so pripravili razredne in učne ure na temo smrti in žalovanja ter tako sošolce pripravili na sprejem žalujočega. Po vrnitvi v šolo so žalujoči potrebovali nekaj prilagoditev, na primer umik, pomoč pri učenju in domačih nalogah, napovedano ocenjevanje znanja. Tako kot je pomembno, da spoznamo potrebe in želje žalujoče osebe, za kar je potreben odnos, je pomembno tudi, da spoznamo potrebe in želje žalujočega učenca in mu prilagodimo delo v šoli na način, ki ga bo v največji meri podprl.

Sodelovanje otrok, staršev in šole je pomembno, saj lahko prepreči težave otroka, ki so posledica stisk in prizadetosti ob izgubi bližnje osebe (Currer, 2001; Mikuš Kos, 2017; Pergar-Kuščer, 2000). Otroci potrebujejo ob dogodkih, kot je smrt, tudi pomoč ljudi izven svojega družinskega kroga. Tu imajo veliko vlogo učitelji, zdravstveno osebje in svetovalni delavci (Klevišar, 1999). Kot primer dobre prakse v raziskavi se je izkazala priprava razreda na prihod

žalujočega učenca, kar izpostavlja mama deklice in dečka v srednjem otroštvu, kjer se je šolska psihologinja o dogodku pogovarila s celotnim razredom, vsem odgovorila na vprašanja in povedala, kako se obnašati do učenca, ki žaluje. Meni, da bi to morala biti stalna praksa. S tem se strinjajo tudi Mikuš Kos in Slodnjak (2000) ter Quinn-Lee (2014), ki zagovarjajo stališče, da mora biti svetovalni delavec pozoren tudi na razred učenca, ki žaluje. Pred ponovnim prihodom učenca, ki je doživel izgubo, v šolo, je dobro, da se svetovalni delavec ali učitelj pogovori s sošolci in odgovori na njihova vprašanja.

Podjed (2017) je v svojem magistrskem delu ugotovila, da žalujoči otroci in mladostniki v šolskem okolju potrebujejo predvsem razumevanje, sočutje, enako obravnavo, pomoč in podporo. Tudi otroci v pričujoči raziskavi so povedali, da bi med poukom potrebovali več odmorov, možnost za umik in enakovredno obravnavo – brez razlik ne glede na to, da se soočajo s smrtjo bližnje osebe. Potrebovali bi dodatno pomoč in podporo pri soočanju z ovirami, ki se navezujejo na delo za šolo (učenje, domače naloge) in na področje žalovanja (pogovor). Od učiteljev torej potrebujejo razumevanje žalovanja kot individualnega procesa, kar terja individualen pristop do vsakega učenca. Za pristop, ki je po meri posameznega učenca, sta potrebna tako znanje kot osebna senzibilnost učitelja do žalujočega otroka ali mladostnika, kar pa je (kakor že omenjeno zgoraj) soodvisno tudi od lastnih predstav in izkušenj z žalovanjem ter ozaveščenosti le-teh.

Omejitev raziskave vidim v tem, da bi boljši vpogled v žalovanje otrok in mladostnikov dobili z večjim vzorcem – sodelovanjem več oseb. Vključili bi lahko tudi žalovanje predšolskih otrok ali skupin otrok, ki se sočasno z izgubo soočajo še s katero od okoliščin, zaradi katere potrebujejo posebno senzibilnost strokovnih delavcev (denimo okoliščina priseljenstva, begunstva, revščine, nasilja ...). Omejitev je lahko tudi ta, da so morda odgovori intervjuvanih manj poglobljeni zaradi ideje o socialno zaželenih odgovorih.

Menim, da bi na področju podpore žalovanju otrokom in mladim v šolskem prostoru potrebovali več raziskav, s katerimi bi prepoznavali ustrezne načine dela z žalujočimi. Še posebej pomembno se mi zdi poudariti pomembnost šolskega okolja pri

žalovanju otrok in mladostnikov ter strokovnjake spodbuditi k organizaciji izobraževanj na temo smrti in žalovanja za zaposlene v šolah. S pomočjo poznavanja doživljanja smrti v različnih razvojnih obdobjih in ustreznih strokovnih pristopov ter konkretnih prilagoditev bi strokovni delavci lažje razumeli doživljanje smrti pri otrocih in mladostnikih ter se prožno odzivali na njihove potrebe. S tem v zvezi je pomembno je, da delimo dobre prakse dela z žalujočimi in spodbudimo vključevanje teme smrti v učne vsebine.

LITERATURA

- Babič, N. (2013). Otroci pozabljeni žalovalci. *Šolsko svetovalno delo*, 17(1/2), 36–44.
- Borucky, V., Križan Lipnik, A., Prepar, I., Štadler, A. in Valenčak, K. (2004). *Smrt in žalovanje. Da bi odrasli lažje razumeli otroke*. Otroci.
- Currer, C. (2001). *Responding to grief: Dying, bereavement and social care*. Palgrave.
- Čacinovič Vogrinčič, G. (1996). Socialno delo z družino: prispevek k doktrini. *Socialno delo*, 36(5), 395–401.
- Dodič, D. (2016). *Smrt in žalovanje. Vodnik za vsako družino*. Corason.
- Dyregrov, K. in Dyregrov, A. (2008). *Effective grief and Bereavement Support. The Role of Family, Friends, Colleagues, Schools and Support Professionals*. Jessica Kingsley Publishers. <https://doi.org/10.1080/02682621.2020.1828722>
- Dyregrov, A., Dyregrov, K. in Lytje, M. (2020). Loss in the family – A reflection on how schools can support their students. *Bereavement Care*, 39(3), 95–101. <https://doi.org/10.1080/02682621.2020.1828722>
- Gire, J. (2014). How death imitates life: cultural influences on conceptions of death and dying. *Online Readings in Psychology and Culture*, 6(2). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1120>
- Hofer, M. (2004). *Razloži mi smrt. Kako spremljati otroka v družini in pri verouku*. Salve.
- Holland, J. (2008). How schools can support children who experience loss and death. *British Journal of Guidance and Counselling*, 36(4), 411–424. <https://doi.org/10.1080/03069880802364569>

- Juriševič, M. (1999). *Spodbujamo razvoj zdrave otrokove samopodobe v začetku šolanja: priročnik za učitelje prvega triletja osnovne šole*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- King-McKenzie, E. (2011). Death and Dying in the Curriculum of Public Schools: Is there a place? *Journal of Emerging Knowledge on Emerging Markets*, 3(1), 510–520. <https://doi.org/10.7885/1946-651X.1061>
- Klevišar, M. (1999). Kako otrok doživlja smrt najbližjih. *Vzgoja za zdravje*, 1, 12–13.
- Klevišar, M. (2002). O življenju in smrti. *Panika*, 7(1), 18–19.
- Korošec, M. (2007). *Ob izgubi, ki jo doživlja mladostnik*. Salve.
- Krpič, E. (2013). Psihične obremenitve medicinske sestre v paliativni obravnavi pacienta in med procesom umiranja. V *Moč za spemembe: medicinske sestre in babice smo v prvih vrstah zdravstvenega sistema, Strokovni seminar, 11.6.2013 : zbornik strokovnega seminarja 2013* (str. 11). Strokovno društvo medicinskih sester, babic in zdravstvenih tehnikov Pomurja.
- Lee, J. J. in Miller, S. E. (2013). A self-care framework for social workers: Building a strong foundation for practice. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 94(2), 69–103. <https://doi.org/10.1606/1044-3894.4289>
- Marjanovič Umek, L. in Zupančič, M. (ur.). (2004). *Razvojna psihologija*. Univerza v Ljubljani, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Visoka šola za socialno delo.
- Mikuš Kos, A. (2017). *Duševno zdravje otrok današnjega časa*. Didakta.
- Mikuš Kos, A., in Slodnjak, V. (2000). *Nesreče, travmatski dogodki in šola: pomoč v stiski*. Pedagoška obzorja. DZS.
- Miller, K. (2000). *Otrok v stiski*. Educy.
- Murphy, S. (1997). *Dealing with a death in the family. How to manage the emotional and practical difficulties surrounding a death*. How to Book Ltd.
- Pergar-Kuščer, M. (2000). Gogalovo pojmovanje učitelja kot osebnostnega človeka in njegovo razumevanje spoštovanja. *Sodobna pedagogika*, 51(5), 160–171.

- Podjed, I. (2017). *Potrebe žalujočih otrok v osnovni šoli* [Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta]. PeFprints. <http://pefprints.pef.uni-lj.si/4530/>
- Quinn-Lee, L. (2014). School social work in grieving children. *Children&School*, 36(2), 93–103.
- Raphael, B. in Dobson, M. (2000). *Loss and Trauma: General and Close Relationship Perspectives*. Routledge.
- Schuler, A. T., Zaider, I. T. in Kissane, W. D. (2012). Family grief therapy: A vital model in oncology, Palliative Care and Bereavement. *Australian Institute of Family Studies*, 90, 77–86.
- Slovensko društvo Hospic. (b. d.). www.hospic.si
- Stropnik Naveršnik, N. (2017). *Vloga šolske svetovalne službe v procesu žalovanja otroka in mladostnika* [Magistrsko delo, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta]. DKUM. <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=68274>
- Tekavčič-Grad, O. (1994). Žalovanje. V O. Tekavčič-Grad (ur.), *Pomoč človeku v stiski* (str. 137–142). Litterapicta.
- Vogrinc, J. (2008). *Kvalitativno raziskovanje na pedagoškem področju*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.
- Weinstein, J. (2008). *Working with Loss, Death and Bereavement. A Guide for Social Workers*. Sage Publications Ltd.
- Worden, J. W. (1996). *Children and Grief: When a Parent Dies*. Guilford Press.
- Zins in Elias (2006). Social and Emotional Learning. V G. G. Bear in K. M. Minke, *Children's Needs II* (str. 1–13). MD: NASP.
- Žorga, S. (2002). *Modeli in oblike supervizije*. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.